

TEXTO DIGITAL

Revista de Literatura, Linguística, Educação e Artes

Liticteratures: literatura més enllà dels llibres. El videolit

Liticteraturas: literatura além dos livros. O videolit

Aleix Cort^a

^a Universitat de Barcelona, Barcelona, Spain - emaildoautor@unifesp.br

Paraules clau:

Videolit. Creació.
Educaió. Divulgació.

Resum: Projecte videolit és un projecte de recerca i experimentació d'un llenguatge artístic que busca la hibridació entre paraula, art i pensament contemporani. Arrenca a partir d'una Beca de Recerca: *La paraula pixelada* (EADC, 2005) i obre les portes de col·laboració a distintes plataformes de creadors amb la poesia com a eix vertebrador. D'aquest projecte sorgeix el videolit, un format audiovisual que permet utilitzar la paraula com a eina i material creatiu. El videolit té voluntat de transversalitat i és multidisciplinar a l'explorar els límits de l'art a través de les noves tecnologies, incorpora la poesia com a sement creativa, incideix en la importància de la creació com a font de lleure i instrument del creixement intel·lectual, defensa la literatura i l'expressió audiovisual com a eina de fixació i desenvolupament del pensament, i permet treballar diferents sistemes de representació a partir de la vertebració entre treball individual i en grup i de tres línies que es retro-alimenten: la creació, l'educació i la divulgació, per mostrar que hi ha poesia més enllà dels llibres i dels escriptors.

Palavras-chave:

Videolit. Criação.
Educação. Divulgação.

Resumo: O projeto videolit é uma investigação e experimentação de uma linguagem artística que busca a hibridação entre palavra, arte e pensamento contemporâneo. Começa a partir de uma Bolsa de Investigação: *La paraula pixelada* (EADC, 2005) e abre para a colaboração de criadores da poesia, em várias plataformas, como a espinha dorsal. Neste projeto surge o Videolit, um formato visual que permite que você use a palavra como uma ferramenta criativa e material. O Videolit tem a vontade da transversalidade e é multidisciplinar ao explorar os limites da arte através das novas tecnologias, incorporando a poesia como uma semente criativa, salienta a importância da criação como uma fonte de entretenimento e instrumento de crescimento intelectual, defesa da literatura e expressão audiovisual como uma ferramenta para o desenvolvimento e a fixação de pensamento, permitindo trabalhar diferentes sistemas de representação a partir da articulação entre o trabalho individual e em grupos de três integrantes, que é retro-alimentável: criação, educação e divulgação, para mostrar que há poesia além dos livros e escritores.

TEXT, IMATGE I SO: RASTREJANT EN EL TEMPS

El trànsit entre el text, de la imatge i del so té una llarga tradició en la història de l'art. Els tres sistemes operen a nivells diferents però la seva combinació pot injectar un nivell de significat nou a la proposta presentada per separat. És en aquest espai on situo el que anomeno *liticliteratures*, això és, el resultat de l'encontre de la literatura amb les TIC.

Les obres que combinen fotografia i text, i vídeo i text, són recents –per qüestions tecnològiques- però aquests treballs són hereus d'una llarga llista d'artistes que han investigat, al llarg dels segles, l'encaix entre la paraula i la imatge. El treball d'alguns dels quals ha quedat recollit en llibres com *L'escriptura i el llibre en l'era digital* (KRTU, 2006).

Fa temps que la poesia ha establert llaços d'unió amb la imatge amb una fisicitat que va més enllà de la paraula impresa. De *L'Ou* de Símmies de Rodes a projectes com *Text Rain*, (UTTERBACK, ACHITUV, 1999) o als aplegats a *Poetry Beyond Text* (DUNDEE-KENT, 2007-2012), hi ha un llarg camí transitat per autors tant dispars i interessants com Publilius Optatiamus, Alcudino de York o Rabano Mauro, Mallarmé, Marinetti, Junoy, El Lissitzky o Rodchenko, Evans, Isou, Gomringer, Brossa, Kosuth, Baldesari, Holzer, Kruger, Neshat, Miccini o Grant. Tots ells han agafat el testimoni dels anteriors per avançar per un camí on transiten paraules que s'expressen a través d'imatges i motius pictòrics que s'han convertit en signes d'escriptura, ja sigui experimentant amb la tipografia (Moholy-Nagy), recolzant-se en el valor visual de la paraula (Isou), transformant la paraula en imatge (alguns fotògrafs de l'Escola de Nova York), o convertint la paraula en actor a través de les noves tecnologies com a *The Child* (GOPHER, BARDOU-JACQUET, 1998), un vídeo que narra un naixement a través d'unes paraules que adopten els papers de personatges a la història.

Pensadors de la talla de Ludwig Wittgenstein, Michel Foucault, Roland Barthes (BARTHES, 2002) o Jacques Derrida han reflexionat sobre la forma en què el llenguatge es relaciona amb el món i com les paraules es relacionen amb els objectes. Perquè és tant cert que una paraula porta associada una o més imatges amb ella com que necessitem la paraula per parlar d'una imatge. La paraula és arrel, principi, i si és cert que necessita el món per existir, no és menys cert que el món –el nostre- no existiria sense aquella.

La diferència principal entre els treballs que combinen paraula i imatge en l'arrencada

d'aquest viatge i els que sorgeixen a partir del sorgiment del fenomen digital està en les característiques dels suports: si el text imprès és estàtic, el digital *pot* ser dinàmic. Així, alguns vells poemes brossians podrien ser vistos o escoltats, actualment, de la manera que ens mostra *Words as image* (DOUGHERTY-JOHNSON, LEE 2011).

La tecnologia canvia la nostra percepció del món, i aquests canvis es projecten en la necessitat de buscar noves paraules per definir-los (BORRÀS, 2005). És així com a partir de l'aparició de les noves tecnologies sorgeixen un seguit de termes relacionats amb la literatura i el món digital com ara *ciberliteratura*, una de les formes sorgides a partir de l'encontre de la poesia amb la màquina com a «co-autora» (BOOTZ, 2013), o *hiperliteratura* o literatura hipertextual (VOUILLAMOZ, 2000), que tindria com a precedent en paper la *Rayuela* de Cortázar; però també termes com literatura digital o literatura electrònica, utilitzats, tots ells, per designar obres literàries creades per al format digital i/o electrònic que tenen en compte, des del moment de la seva concepció, les possibilitats que els ofereix el suport electrònic: hipertext, elements multimèdia, escriptura col·laborativa, hiperficció constructiva... Si avui parlo de *liticratures*, doncs, no és per allargar aquesta llarga llista de possibilitats terminològiques - pensades a partir del suport- sinó per referir-me a la literatura que pot sorgir a partir de les TIC, com el *videolit*, un format associat a una metodologia d'aprenentatge que poso en marxa l'any 2005 a partir de l'obtenció d'una beca de recerca per al projecte *La paraula pixelada*, en la que em plantejo l'encontre de la paraula amb la imatge a través de l'art i de la història de la comunicació visual (MÜLLER-BROCKMANN, 2001) i el futur de la lectura en l'era electrònica (BISKERTS, 1999)

PROJECTE VIDEOLIT

El meu interès per les possibilitats que proporciona la trobada entre la paraula i la imatge tant a nivell artístic (CORT: "Poesia: forma, color, dimensions i textura d'un poema", 1993; CORT, PEDROLA: *És de nit que comença el dia*, 2000) com formatiu ve d'antic, i m'ha portat a formar part d'Hermeneia, un grup de recerca que focalitza el seu treball en l'encontre entre la literatura i les tecnologies digitals (HERMENEIA, 2006), a participar en el Màster en Literatura en l'Era Digital (UB-IL3), i a seguir avançant en un projecte de recerca que es recolza en el videolit (CORT-PEDROLA, "Espacios de relación entre la palabra y la imagen", 2012), un format audiovisual que incorpora la poesia com a sement creativa, incideix en la importància de la creació com a font de lleure i instrument del propi creixement intel·lectual i defensa la

literatura i l'expressió audiovisual com a eina de fixació i desenvolupament del pensament a partir de la vertebració entre el treball individual i en grup.

Projecte Videolit és un projecte de recerca i experimentació que investiga la hibridació entre paraula, art i pensament contemporani i avança a partir de tres línies que es retro-alimenten: la creació, l'educació i la divulgació, per mostrar que hi ha poesia més enllà dels llibres. És per això que participa, des del primer moment, en festivals de poesia i d'art, que col·labora amb algunes companyies de dansa, i acaba formant part de les estratègies d'aprenentatge actiu a través d'un projecte de creació artística amb la intenció de facilitar el contacte i intercanvi d'informació i d'experiències lligades al món de l'art, de la literatura i de les TIC des d'un punt de vista transversal (CORT, PEDROLA: "Videolit: Aprenentatge a través d'un projecte de creació", 2010) i permetent la indexació dels treballs realitzats en aquest camp.¹ Una i altra línia acabaran confluint en l'espai divulgatiu, ja que el format permet donar a conèixer un artista relacionat amb la literatura, un escriptor interessat en l'obra d'un artista o aquells treballs de col·laboració existents entre uns i altres.

3. ECFRASI, VIDEOLIT I DOCÈNCIA

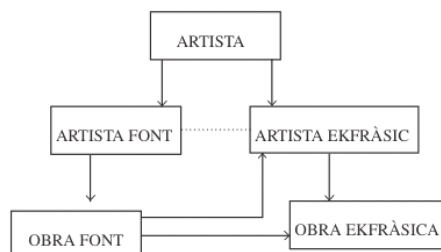
La paraula viu i sobreviu en múltiples fronteres (HAPKEMEYER, WEIERMAIR, 1997). L'impacte de les noves tecnologies en la pràctica de l'art és una realitat. Fa uns anys estàvem *davant* de la imatge i ara estem, de vegades, *en* la imatge (CAVE-BROWN: *Cave Writing Public Projects*, 2007-2016). Més enllà d'aquests canvis, però, la literatura segueix sent vista per mi com una pràctica d'escriptura, una suma de sabers que és capaç de mantenir un diàleg amb el seu temps més que un corpus d'obres o una categoria intel·lectual, tot i que també. D'aquí el meu interès a investigar l'encontre de la literatura amb les TIC. D'aquí que m'agradi el concepte i la contínua reformulació de les «Digital Humanities» com a espai d'encontre entre les humanitats i la tecnologia, un acostament que pot ser afavorit per l'explosió ecfràsica que estem vivint, actualment, a través de diverses formes: mestissatge, metamorfosi.

En la pràctica ecfràsica ha dominat, tradicionalment, la direccionalitat que parteix de la

¹ Alguns centres educatius i d'art que han treballat amb el videolit a través dels departaments de llengua estrangera, literatura, visual i plàstica o comunicació són: Escola Gavina, IES Gabriel Ferrater, IES Baix Camp, Universitat Rovira i Virgili, Universitat Oberta de Catalunya, Universitat de Barcelona, Institut de Ciències de l'Educació, IES Federica Montseny, IES Clot del Moro, IES Narcís Oller, IES Julio Antonio, IES Martí Franquès, IES Joanot Martorell, Arxiu Històric d'Eivissa, Centre de la Imatge Municipal de Reus, IES Manolo Hugué, IES Barres i Ones, IES Albal, IES Vilallonga, Escola Pia Nostra Senyora, Universitat de València, Colegio Los Nogales (Bogotá), IES Antoniano Ikastetxea. Però també: MAMT, EADR, ICUB, CIMIR o la ILC.

imatge per desembocar en l'obra literària (GARCIA, 2011). Actualment, però, a causa de l'ampli ventall de mitjans tecnològics que disposem, l'antiga unidireccionalitat sembla estar canviant de sentit en molts casos, partint de la paraula per arribar a la imatge.

Esquema 1 – Ecfrasi

Un aspecte dels recursos ecfràsics és la seva capacitat evolutiva, la contínua recerca d'estratègies que permeten obtenir el resultat buscat. Per aconseguir-ho, l'artista ecfràsic no es conforma a trobar una font com a vehicle d'inspiració sinó que acaba creant la seva obra a partir d'un conjunt d'obres pertanyents a diversos artistes o obres relacionades amb ells. En aquest punt, doncs, potser estaria bé recordar algunes de les preguntes que es fa Murray Krieger (1992 recollides a *La ékfrasis en la poesía contemporánea española*: «Poden les paraules realitzar la feina del “signe natural” (imatge) quan òbviament són signes arbitraris? ¿Poden les paraules d'un poema ser representades pictòricament o representen allò no-representable?» (GARCIA, 2011, pag 23).

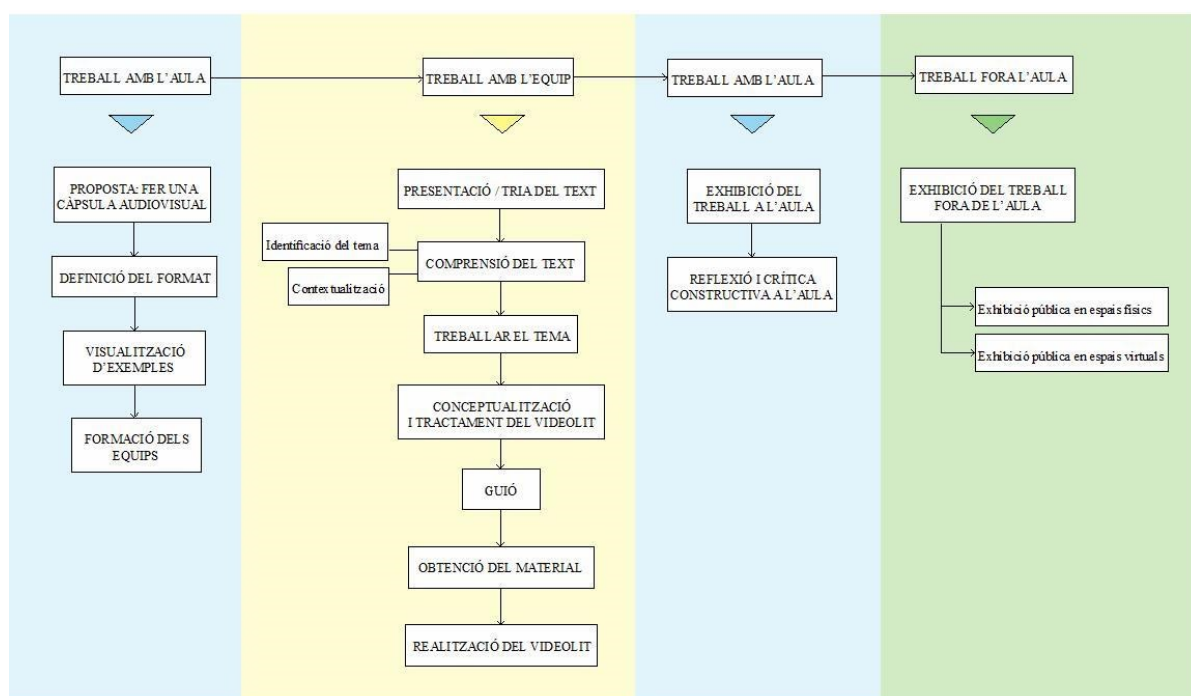
El debat al voltant d'aquestes preguntes transcendeix aquesta comunicació, però, a la cerca de possibles respostes, vull apuntar la reflexió postulada per González en el sentit que si existís un nombre suficient de recursos transaccionals de dualitat «pura» entre dos discursos canònics o independents (amb una efectivitat bidireccional perfecta), les obres resultants no requeririen cap coneixement del discurs font per al seu gaudi. En aquest supòsit, difícil d'assolir, pel fet d'estar treballant amb dos sistemes de representació distints, hi hauria la possibilitat de crear un discurs independent que s'ubiqués entre els dos discursos inicials, capaç, per això mateix, de «produir» obres d'art «independents», que no precisin el coneixement de l'obra font. El videolític estaria en camí d'aconseguir-ho ja que és un bon exemple del canvi de direccionalitat del procediment ecfràsic original, en partir d'una obra literària per a arribar a una obra audiovisual sense perdre de vista la font que l'inspira.

En aquest procés actual, ens equivocàrem si obviéssim el camí tradicional, aquell que implica

partir d'una imatge per crear una obra literària que sigui capaç de recrear l'anterior i enriquir-la amb una nova lectura. També, si no arribéssim a preguntar-nos si un text escrit pot representar una imatge visual. Què passa quan la imatge que acompanya la paraula no té cap relació aparent amb aquella? Preval el text sobre una imatge quan coincideixen en un mateix espai? És prescindible la paraula a l'hora d'explicar una imatge?

La resposta a aquestes preguntes és difícil de consensuar però, més enllà dels resultats d'aquesta reflexió, un dels atractius de la metodologia videolit és que permet l'alumne projectar els seus interessos fent-se seva la realitat de l'obra de la qual parteix. Per aconseguir-ho, crea els seus propis recursos i aprèn a utilitzar els ja existents, relacionats amb l'obra font: al·literations, símils, metàfores, polisèmia, fragmentació... El treball del professor és conduir-lo en aquest viatge, fer que l'alumne s'adoni, durant el procés de creació, que part del material amb què treballa no és seu, tot i que pugui utilitzar-lo sense demanar permís a ningú. Les fonts no es poden obviar. Encara menys, en un exercici d'aquest tipus.

Esquema 2 – Metodologia videolit.

4. LA PARAULA COM A CLAU DE VOLTA

Les noves tecnologies canvien la metodologia, els processos creatius i d'aprenentatge, les formes de producció i de divulgació dels textos. Ens trobem en una cruïlla semblant a la que

visqueren els nostre avantpassats amb l'aparició de la impremta, tot i que, actualment, preval l'efímer, la velocitat, la hipertextualitat, i aquest canvi afecta una activitat com la lectura i, per extensió, el sistema educatiu (ROVIRA: «La enojosa lentitud de los libros», 2007).

La història s'ha accelerat a un ritme tant vertiginós d'uns anys ençà que els canvis són constants i les institucions (com l'escola) no tenen temps d'adaptar-s'hi (TOVILLA, 2009). En el naixement del llibre, la literatura oral va ser copiada, reconstruïda i repensada per al nou suport. Avui, com ahir, se segueix copiant (es digitalitza) i se segueix utilitzant la tecnologia (les noves eines informàtiques) per fer literatura amb l'ordinador com a coautor, com a mitjà de transmissió o com a teatre (pantalla). En tots els casos, però, avui com ahir, la paraula segueix sent eina i material, la clau de volta de l'edifici a construir i a habitar, una paraula que s'ha de saber llegir. Perquè llegir és plaer però és també font de coneixement. Llegir ajuda a pensar. És per això que és necessari saber llegir, és per això que és necessari saber escriure (MARINA, 2005).

Sóc conscient de les dificultats que suposa transmetre aquesta importància als alumnes, però he pogut constatar que una manera d'aconseguir que aquesta nova generació d'alumnes que han crescut en el digital (TAPSCOTT, 1998) percebin la lectura no tant com una obligació com una necessitat per tirar endavant un projecte que els interessa és el videolit, un format que, com ja he explicat, defensa la literatura i l'expressió audiovisual com a eina de fixació i de desenvolupament del pensament, mostra el paper de l'art com a part fonamental de la cultura del nostre temps i incorpora el fenomen literari com a llavor creativa. En la cultura actual, preval la sensació que la visió és el nostre sentit més preuat, el que gaudeix de major credibilitat («Si no ho veig, no m'ho crec»), però vivim envoltats de paraules, i per «explicar» una imatge seguim necessitant les paraules. D'aquí la importància de conèixer el seu valor.

La creació precisa formació (més enllà de la intuïció), i l'educació requereix recursos informatius (bases de dades, obres de consulta, documents), instruccionals (organitzats amb una intenció formativa precisa), instrumentals (aportacions interactives que donen suport a l'aprenentatge: blocs, webs ...), experiencials (continguts interactius que afavoreixen l'aprenentatge: dramatúrgia, jocs, filmació i muntatge) i conversacionals (xats, fòrums on els continguts els fixen els participants), i el videolit té la capacitat d'aportar i participar de tots aquests recursos (CORT, PEDROLA: “Videolit: metodologia d'aprenentatge a través d'un projecte de creació”, 2010).

Fa uns anys, el TIC-TAC dels rellotges marcava el nostre temps. Avui, segueixen fent-ho, tot i que de forma més silenciosa. El temps no s'atura i amb l'arribada de les noves tecnologies (TIC) i de les noves tècniques d'aprenentatge (TAC) són inevitables les reflexions i els debats. Pendants que l'administració sigui capaç d'apostar per les dues reines estem obligats a seguir saltant sobre el tauler del present com un bon cavall d'escacs per buscar el millor camí possible per al futur. Sempre, amb un rellotge a la butxaca: TIC-TAC.

És difícil concebre un món sense paraules. Gràcies a elles, creem les imatges i el món pren la condició que li donem. Cal tenir cura d'elles i incidir en el seu valor. El videolít pot ser una bona eina per aconseguir-ho.

BIBLIOGRAFIA

Llibres

BARTHES, Roland: *Variaciones sobre la escritura*. Paidós Comunicació, 137 . Ed. Paidós, 2002.

BIRKERTS, Sven: *Elegía a Gutenberg. El futuro de la lectura en la era electrónica*. Alianza Editorial, 1999.

BORRÀS CASTANYER Laura, i altres: *Textualidades electrónicas. Nuevos escenarios para la literatura*, Barcelona, Editorial UOC, 2005.

CORT, Aleix/PEDROLA, Cori: *És de nit que comença el dia*. Col. La imatge que parla, 6. Arola Editors, 2000.

GARCIA MARTÍNEZ, Luis F.: *La ékfrasis en la poesía contemporánea española: De Ángel González a Encarnación Pisonero*. Devenir Ensayo, 23. Madrid, 2011.

HERMENEIA. *Memòria de recerca: Grup d'investigació en Estudis literaris i tecnologies digitals (2001-2006)*. Dir. Laura Borràs Castanyer. UOC. Barcelona, 2006.

KRTU. Diversos autors: *L'escriptura i el llibre en l'era digital*. KrTU, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 2006.

MAMT: *Presències i virtualitats. Les TIC i la didàctica de l'art als espais museístics*. Coord.

A. Macaya, R. Ricomà y M. Suárez. “Videolit: Aprenentatge a través d’un projecte de creació” de A. Cort i C. Pedrola, Tarragona, Col. MAMT Pedagògic, 3. Diputació de Tarragona, 2010.

MARINA, José Antonio/ DE LA VÁLGOMA, María: *La magia de leer*. DeBolsillo, 2007. Random House Mondadori, 2005.

MÜLLER-BROCKMANN, Josef: *Historia de la comunicación visual*. Col. GG Diseño. Ed. G. Gili, SA de C.V. 2001.

HAPKEMEYER, Andreas- WEIERMAIR, Peter. *Photo text text photo. The Synthesis of Photography and Text in Contemporary Art* ed. Edition Stemmler, 1997.

TAPSCOTT, Don: *Growing up digital. The rise of the new generation*. McGraw-Hill. NY, 1998.

VOUILLAMOZ, Núria. *Literatura e hipermedia*. Paidós de Comunicació, 30. Ed. Paidós, 2000.

Articles, Conferències i Comunicacions

BORRÀS, Laura: “Digital Literature and Theoretical Approaches” www.dichtung-digital.org/2004/3-Castanyer.htm, 2004.

CORT, Aleix: “Poesia: Forma, color, dimensions i textura d’un poema”. Dintre del llibre: *Arrel de boig*. Edicions de la Guerra, 17. València, 1993.

CORT, Aleix/ PEDROLA, Cori “Videolit: metodologia d’aprenentatge a través d’un projecte de creació”, *Per un diàleg entre les arts*. III Congrés d’Educació de les Arts Visuals.

COLBACAT, 2010 (cd).

CORT, Aleix/ PEDROLA, Cori: “Les TIC i la didàctica de l’art als espais museístics: el videolit”. Dintre del llibre: *Presències i virtualitats. Les TIC i la didàctica de l’art als espais museístics*. Col. MAMT Pedagògic, 3. Tarragona, 2010.

CORT, Aleix/PEDROLA, Cori: “Espacios de relación entre la palabra y la imagen, proyección artística y posibilidades formativas: el videolit”. Dintre del llibre *Discursos sobre arte digital*. EUMED-Universidad de Málaga, 2012.

CORT, Aleix/ PEDROLA, Cori: “La imagen al servicio de la literatura/ A imagem a serviço da literatura”. *Texto Digital*, Florianópolis, Universidade Federal de Santa Catarina, Brasil, jan./jun. 2015.

ROVIRA, Jordi: “La enojosa lentitud de los libros”, *La Vanguardia*, Culturas 262. 27 de juny

de 2007.

Webgrafia

BOOTZ, Philippe. “Alire: A Relentless Literary Investigation” (5 de novembre de 2013) [en línia].

<<https://elmcip.net/sites/default/files/files/attachments/criticalwriting/bootz-relentless-digithum.pdf>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

CAVE (*Cave Automatic Virtual Environament*): “*Cave Writing public projects*”. Universitat de Brown (USA) [en línia].

https://en.wikipedia.org/wiki/Cave_automatic_virtual_environmenthttps://wiki.brown.edu/confluence/display/wdm/Cave+Writing+Public+Projects> [consulta: 29 de desembre de 2016]

DOUGHERTY-JOHNSON, Bran-Lee, Ji (2011) *Word as image* [en línia].

<http://pleaseenjoy.com/projects/personal/word-as-image/>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

GOPHER, Alex; BARDOU-JACQUET, Antoine (1998). *The Child* [en línia].

<<https://www.youtube.com/watch?v=URbFjz4hWMY>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

Hermeneia. Grup de recerca dedicat als Estudis literaris i les tecnologies digitals (1999-2016) [en línia]

<http://www.hermeneia.net/> [consulta: 29 de desembre de 2016]

TOVILLA Q., VANIA C., TRUJANO P., DORANTES J. “Hikikomoris y screenagers: Nuevas formas de reclusión, inhibición y aislamiento” (24 de febrero de 2009) [en línia]

http://www.psiquiatria.com/nuevas_tecnologias_aplicadas_en_psiquiatria_y_psicologia/hikikomoris-y-screenagers-nuevas-formas-de-reclusion-inhibicion-y-aislamiento/# (consulta: 29 de desembre de 2016)

HUI, Yuk (2013). «Archivist Manifesto» [en línia]. Mute/Lab.

<<http://www.metamute.org/editorial/lab/archivist-manifesto>>

MONTFORT, Nick; WARDRIP-FRUIIN, Noah (2004). «Acid-Free Bits: Recommendations for Long-Lasting Electronic Literature» [en línia]. Electronic Literature Organization, n.p.

<<http://www.eliterature.org/pad/afb.html>>

NASA. Golden Record [en línia].

<<http://voyager.jpl.nasa.gov/spacecraft/goldenrec.html>>

PEIRÓ, Lucía (2016). Reseña de *ABCD ario* [en línia]. Ediciones Canibaaal.

<<http://www.canibaaal.es/resena>> [consulta: 12 d’octubre de 2016].

Poetry beyond text. Projecte interdisciplinar que forma part del programa AHRC: «Beyond Text: Performances, Sounds, Images, Objects» (2007-12) impulsat per les universitats de Dundee i Kent [en línia].

<<http://www.poetrybeyondtext.org/biggs-showman.html>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

Projecte Videolit (2005-2016) [en línia].

<<http://videolit.org>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

PROKOPAKI, Chrysa; Makrynika, Aikaterini; Giatromanolakis, Giorgis (2010). *Giannis Ritsos 2009: Ekato chronia apo ti gennisi tou* [en línia]. Atenes: Ethniko Kentro Vivliou.

<<http://www.ekebi.gr/appdata/ritsos/album/>>

RESTREPO, Tulio (2012). «J.M. Calleja poeta visual» [en línia]. *Revista escáner*.

<<http://www.revista.escaner.cl/node/5536>> [consulta: 2 de octubre de 2016].

UTTERBACK, Camille; ACHITUV, Romy (1999). *Text Rain* [en línia].

<<http://camilleutterback.com/projects/text-rain/>> [consulta: 29 de desembre de 2016]

VIDEOLIT [en línia].

<<http://es.wiktionary.org/wiki/videolit>> [consulta: 29 de desembre de 2016]